

Николаева А.С.

АЙЫЛҒАНЫ КЭТЭЭН КӨРҮҮ

Сунтаар, 2023

Николаева Александра Сергеевна

Айылџаны кэтээн кэрүү (иитээччилэргэ кэмө матырыйаал)

Кинигэџэ оскуола иннинээџи саастаах оџолорго айылџаны
кэтээн кэрүү дьыл кэмнэринэн тыырылынна.

Төрөөбүт дойдубут кэрэ айылбатын, сирин-уотун, үүнээйитин, дыл кэмин уларыйытын оскуолаҕа кириэн иннинээҕи саастаах оҕоҕо билиһиннэри, айылҕа тапталы инэри иитээччилэр сүрүн сорукупт буолар. Биһиги олохпут бүтүннүүтэ айылҕаны кытта быстыспат ситимнэх. Биһиги салгынынан тынабыт, уунан утахпытын ханнарабыт. Айылҕа биһиэхэ аһылыкпытын, таһаспытын, олорор дыэбитин биэрэр. Сир түгэбиттэн туһалаах баайдары хостуубут, бааһыналарга бурдугу үүнэрэбит. Ойуурга мас бэлэмнибит, күндү түүлээҕи бултуубут, тэлэйи, отону хомуйабыт. Айылҕа биһиэхэ тыыннаах буоларбытыгар туһанарбытын барытын биэрэр. Айылҕа биһиги олохпутун киэргэтэр. Бэрт үгүс үөрүүнү аҕалар. Чыычаахтар ырыаларын, үрүйэ уута харылыы сүүрэрин, ойуур сипсийэр суугунун хайдах курдук дуоһуя иһилибитий! Бааһына киэн инэнэ, өрүстэр сизеркилэ ньуурдара эбэтэр хайалар аарыма бэйэлэрэ киһи кутун – сүрүн туталлар. Кэрэ да буоллаҕа айылҕа барахсан! Тынар – тыыннаах уйата, бигэнэр биһигэ, итиллэр – ууһуур, киһи-хара буолар, олоҕу көрөр-истэр, таптыыр, таптатар сирэ – айылҕа. Киһи – айылҕа сорҕото. Айылҕа – киһи хаһаастаах ампаара, аһа- таһа.

Ити кэрэ айылҕабытын оҕо кыра эрдэбиттэн кэтээн көрөрүгэр, ырытарыгар, сыаналырыгар, ылбыт билиилэрин олохторугар туһанарыгар оҕону айылҕаны кытта алтыһыннаран иити буолар. Айылҕалыын алтыһыга оҕону олорор түөлбэтин, уутун, күөлүн, өрүһүн экосистематын харыстыы-ытыктыы үөрэнэригэр болҕомтобутун уурабыт. Биһиги детсадпыт тэлгэһитигэр хатын, бэс, тиит, үөт, харас курдук мастарсуугунаан үүнэллэр уонна араас кэрэ сибэккилэр: сардаана, алтан от, сылгы ньургуһуна, чуораан от у.д.а. силигилии ситэллэр – үүнэллэр. Төрөөбүт дойдубут айылҕатын тиэргэнтэн саҕалаан билиһиннэри, кэтээн көрүү ытыллар. Кэтээн көрүүлэри күн аайы прогулкаҕа сылдьан ытыахха сөп. Уонна тымны күннэргэ таһырдыа тахсыбакка, түннүк нөнгү эмиэ кэтээн көрүөххэ сөп.

Айылџаны кэтээн көрүү

КУЬУН

1. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Күн-дьыл туруга»

Соруктар: күн-дьыл туругун быһаарыы, тулалаан турар айылџабытыгар интэриэһи үөскэтии, айылџаџа сыһыан сизэрин-туомун тутуһуу.

Кэтээн көрүү барыыта: Оџолор тулалаан турар айылџаны көрөллөр, онно халлааны, күнү, былыты, мастары.

Иитээччи маннык ыйытыылары туруорар уонна эппиэттэтэр. Күн хайдах тыгар? Халлаан хайдаџый? Тыал үрэр дуу? Биһиги хайдах танна сылдыабытыг?

Түмүк күн-дьыл туруга: (күннээх ичигэс кыра тыаллаах халлаан күп күөх)

Тыл саппааһа. Күн чаџылхай, халлаан күп күөх, сиккиэр тыал

Сабаџалааһын. Сарсын ыраас чаџылхай күн, тыала суох буолуо.

2. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Күн»

Соруга: Күн суолтата кыыллар уонна үүнээйилэр олохторугар, билэр-көрөр интэриэстэрин сайыннарыы, айылџаџа тапталы ингэрии.

Кэтээн көрүү барыыта: Бүгүн хайдах күнүй?(күннээх, былыттаах) Ханнык тэриллэргэ күн тыган турарый? Күн тыкпата буоллар кыыллар, үүнээйилэр хайдах буолуо этилэрий?

Түмүк: Ыраас былыта суох халлаанна күн чаџылыччы тыгар. Былыттаах халлаанна күн тыкпат.

Тыл саппааһа: күнчээн, сылытар, күүскэ тыгар.солнце встало, греет, освещает, светит

Уус-уран айымны Түгэбэ суох көмүс ыаҕас баар үһү. Көнүлүнэн устар көмүс кытыйа баар үһү. Сабаҕалааһын. Күн туһунан элбэҕи билэргэ дьулуһуулара үгүс. Күн тоҕо түспэтиг? Күммүт ханна саста? Күн ханна утуйарый?

3. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Тыал»

Соруга: тыал үрэр хайысхатын быһаарыы, айылҕа дьиктилэригэр интэриэһи үөскэтии.

Кэтээн көрүү барыыта:

Мастары кэтээн көрүү. Тыал хайдах үрэрий? Күүскэ дуу мөлтөхтүк дуу? Тыал хайа өттүттэн үрэрий?

Түмүк: күүстээх тыалы мастар хайдах хамсыыларыттан быһаарыы.

Тыл саппааһа: күүстээх, мөлтөх тыал, күүһүрэр, иһиирэр.

Уус уран айымны: илиитэ да атаҕа да суохбуоллар, ону-маны илдээр баар үһү. Иһиирэрэ иһиллэр бэйэтэ көстүбэт баар үһү.

Сабаҕалааһын. Тыал тоҕо үрэрин, иһиирэрин, көстүбэтин билэргэ баҕалаах.

4. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Халлаан»

Соруга: үрдүк күөх халлааны кэтээн көрүү, тулалыыр эйгэбэ интэриэһи үөскэтии.

Кэтээн көрүү барыыта:

- Үөһэ халлаанна тугу көрөбүт? (былыттары) Бүгүн хайдах халлаан эбитий?

- Былыттар туохха майгынныыларый? Туохха тэнниэххэ сөбүй? Былыттар хамсыылар дуу, суох дуу? Тыал былыттары үрэр да?

Түмүк: күн-дьыл туруга уларыытыттан халлаан эмиэ уларыар.

Тыл саппааһа: күп- күөх халлаан, былыттаах халлаан, үрдүк халлаан.

Уус- уран айымны: улағата-уһуна биллибэт улуу муора баар үһү.Күөхсон бүтүн аан дойдуну бүрүйбүт үһү.

Сабағалааһын: Халлаан тоҕо күп-күөбүй? Тоҕо улағата-уһуна биллибэтий? диэн чинчийэн билэргэ, көрөргө.

5. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Үөн-көйүүр»

Соруга: үөн-көйүүр күһүн тымныыттан бокоорор,кыһын дөйө тонон утуйар диэн билии.

Кэтээн көрүү барыыта:

Ханна сүттүлэр аһыналар?Тоҕо ынырыалар, хомурдуостар көстүбэттэр?

Түмүк:күһүн үөн-көйүүр бокоорор, үүт-хайаҕас булан мас хатырыгын иһигэр, хорооннорго саһаллар, дөйө тонон кыһыны быһа утуйаллар.

Тыл саппааһа: үүт-хайаҕас, хороон, дөйө тонон.

Уус-уран айымны: Ойуур иһигэр ойуулаах сонноох омук оҕото олорор үһү(тэмэлдьигэн, тоноҕос). Торҕо-тирбэ таҕастаах тойон киһи баар үһү (аһына). К.Чуковскай «Сарыкынас сахсырга” айымныытын кэпсээһин.

Сабағалааһын: Ким куруһуба баайбытый? Ынырыа ханна кыстыыр? Үрүмэччи кынатын устар дуо? диэн билиэхпит.

6. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Клумба сибэккилэрэ»

Соруга: клумбаҕа үүнэр сибэккилэри ааттарын,сибэкки тутулун, быһыытын, форматын билии.

Кэтээн көрүү барыыта:

Клумбаҕа ханнык сибэккилэр баалларый? Умнастара төһө үрдүктэрий? Сэбирдэхтэрэ хайдах быһыылаахтарый? Сибэккилэрэ туохха майгынныылларый? Сибэккилэрэ хайдах сыттаахтарый ?

Түмүк: сибэккилэр наһаа кыраһыабайдар. Кинилэри хайгыы, таптыы көрөргө кэрэлэр. Күһүн сибэккилэр ситэллэр, тупсаллар. Кинилэр сизмэлэрин хомуйуохха, хаһааныахха сөп.

Тыл сапшааһа: Сибэкки, сибэккичээн, умнас, сизмэ.

Сабаҕалааһын Сибэккилэр түһүүллэр дуу? Клуба сибэккилэрэ тоҕо хонууга үүммэттэрий?

Саас сибэкки үүнэрин наадатыгар тугу гынабыт? (сибэкки сизмэтин хомуйуу)

7. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Мастар»

Соруга: мастар араастарын билии, кинилэр чаастарын (силис, умнас, лабаа), мастар туох уратылаахтарын, атылыылаахтарын быһаары.

Кэтээн көрүү барыта:

Мастары (хатыны, тополь маһы, харыйаны) кэтээн көрүү. Бу мас сэбирдэхтэрэ сайын хайдах өгнөөх этилэрий, билигин күһүн хайдах өгнөммүттэрий? Мастар умнастарын тытан көрүү, тэннээн көрөн быһаары. Саамай кыраһыабай мас ханныгыт?

Түмүк: үүнээйилэр диэн бу мастар, сэппэрээктэр, оттор, сибэккилэр.

Тыл сапшааһа: үүнээйилэр, мастар, сэппэрээктэр, оттор.

Уус-уран айымны: Манан тагастаах, манан эттээх, барыта туттуллар Майбары тойон баар үһү. Сайыннары – кыһыннары уларытбат биир өгнөөх баар үһү. Күн анныгар тэлибирии турар баар үһү.

Сабаҕалааһын. Харыйа иннэтэ тоҕо түспэтиит? Опыт онорон көрөхпүт.

8. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Самыыр»

Соруга: дьыл ханнык баҕарар кэмигэр айылҕа кэрэ көстүүлэрин кэтээн көрүү.

Кэтээн көрүү барыта:

Күһүннү ардаҕы түннүк нөнгүө кэтээн көрүү. Тоҕо группа иһэ харанарда? Күммүт ханна саста? Таһырдыа хайдах буолла? (харанарда, тыалырда)

Түмүк: ардах түнэр бириэмэтин ардахтаах, былыттаах халлаан диибит.

Тыл саппааһа: самыыр, ардах, курулатар, тыалырар.

Уус уран айымны:

Сабажалааһын: былыттар уулар тоҕо бүппэтий? Кыһын самыыр тоҕо түспэтий? Ыйыталаһан өссө элбэҕи билиэхпит.

9. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Оҕуруот аһа»

Соруга: оҕуруот аһын хомуйууну кэтээн көрүү, ханнык оҕуруот астарын буолаттан хомуйалларын билии.

Кэтээн көрүү барыыта:

Оҕуруот аһын хомуйар буолаҕа сылдыһы. Ханнык оҕуруот аһын хомуйаллар? Хайдах хомуйаллар? Ханна илдээн хаһааналлар? Төһө элбэҕи хомуйаллар? Дьэҕитигэр буолаттан тугу хомуйабыт? Дьоннутугар көмөлөһөбүт дуо? Ханнык оҕуруот астарын хомуйабыт?

Түмүк: буолаттан хомуйбут оҕуруот астарбытын кыһын аһылыкка туһанабыт, элбэх битэмииннээх.

Тыл саппааһа: оҕуруот астара, буола, кыһынныга хаһаанабыт.

Уус-уран айымны: Кыһыл кыһы харанга хаайыттан баттабыттан соһон таһаараллар үһү. Элбэх сонноох да биир да тимэҕэ суох баар үһү. Сыспат да, мөхпөт да, киниттэн бары ытыыллар үһү.

Сабажалааһын: Хортуоппуйу тоҕо элбэҕи үүннэрэбит? Кыһын ханна хаһаанабыт? Кыһын итини билиэхпит.

10. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Сэбирдэхтэр»

Соруга: күһүннү сэбирдэхтэри тутан –хабан тэннээн көрүү. Ханнык мас сэбирдэхтэрин быһаарыы.

Кэтээн көрүү барыыта:

Ханнык дьыл кэмэй? Ону туохтан биллин? Ордук ханнык өнүнэн кырааскалаабытый? Сэбирдэхтэ хомуйун. Ханнык мас сэбирдэхтэрин хомуйдун? Сэбирдэхтэри тэннээн көрүн. Букет онорон ильдэ кирири.

Түмүк: күһүн кэлэн сэбирдэхтэр өгнөрө уларыяр, үксүлэрэ саһархай өгнөнөллөр уонна кыһыл өгнөөх сэбирдэхтэр эмиэ бааллар. Сыйа хатан симэлийэллэр.

Тыл саһааһа: сэбирдэхтэр, букет, саһархай, хатан симэлийэллэр.

Уус-уран айымны: көмүс күһүн күлэн-үөрэн көстөн кэллэ. Араҕас сэбирдэх аллараа тэлээрдэ, суол устун тэлгэннэ. Кыракый атаһчаан ол хоту эймэннэ.

Сабаҕалааһын: сэбирдэхтэр мастан түспэттэрэ буоллар. Оччоҕо хайдах буолуо этэй? Саас сана сэбирдэх үүнүө суоҕа дии.

11. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Былыттар»

Соруга: айылҕа көстүүлэрин салбыы билиһиннэри, оҕо айар дьобурун сайыннары.

Кэтээн көрүү барыта:

Былыттар ханна ололорлор? Былыттар ханна усталлар? Түргэнник усталлар дуу, бытааннык усталлар дуу? Былыттар хамсыылара туохтан тутулуктааһый? Былыттары өйдөөн көрүн эрэ, туохха майгынныыллары?

Түмүк: былыттар араас буолаллар. Тыл күүскэ үрдэбинэ түргэнник усталлар. Былыттар уу хаапылатыттан тураллар.

Тыл саһааһа: түргэнник, бытааннык, уу хаапылатыттан тураллар.

Уус-уран айымны: Кыната суох көтөр, суола суох барар үһү. Күннээбэр күүстээх, тыаллааҕар мөлтөх, атаҕа суох да хаамар, хараҕа да суох ытыыр баар үһү.

Сабажалааһын:былыттар уу буолан түспэккэ, бэйэлэрэ манна түһэн кэлэллэрэ буоллар, илиибитинэн тутан көрүө этибит дии.

12. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Күһүннү айылҕа»

Соруга:Күһүннү айылҕа уларыйытын кэтээн тэннээн көрүү. Күһүн сайынтан туох уратылаахтарын быһаары.

Кэтээн көрүү барыыта:

Күһүннү бэлиэлэри өйдөөн көрөн этиэҕин. Туох уларыйда? Сайын хайдах этэй? Тэннээн көрөн быһаары. Кыһынныга бэлэмнээн мастар хайдахтарый? Үөн-көйүүр ханна сасытый? Дьоннор хайдах таһна сылдыалларый?

Түмүк: күһүннү айылҕа араас өгүнэн оонньуур, күннээх, самырдаах, тыаллаах. Күн уота мөлтүүр, халлаан тымныйар. Мастар кыһынныга бэлэмнээн сэбирдэхтэрэ түспүттэр, үөн-көйүүр сасыт.

Тыл саппааһа: күһүннү бэлиэлэр, араас өгүнэн оонньуур, күн уота мөлтүүр.

Уус-уран айымньы: Көмүс күһүн күрэнэн, көстөр өгүн сүтэрэр. Кытах күнүн тэтэрдэн, күлүк былыт саһарар.

13. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Туман»

Соруга: айылҕа көстүүлэрин туманыкэтээн көрүү, туман тугун билиһиннэри

Кэтээн көрүү барыыта:сарсыарда таһырдыа тоҕо туох да көстүбэт буолла? (ити туман)Күһүн туман чаастатык көстөр буолар.Ити тонмут уу таммахтара салгынна ыйанан хаалбыттара буолар.Күн тахсан тыктабына туман сүтэр.Туман түһэр бириэмэтигэр чугас эргин тэриллэр көстөр көстүбэт буолаллар.

Түмүк: онон туманнаах бириэмэҕэ уулуссаҕа сэрэхтээхтик сылдыллар, массыына ааһара, атын да тэриллэр көстүө суохтарын сөп.

Тыл саппааһа: туман, тарҕанар, салгынна ыйанар.

Уус-уран айымны: Сылдыр да суола биллибэт баар үһү. Аан ийэ дойдуну үүт курдук дьүһүннээх, күлүк курдук ырбаахылаах утутар баар үһү.

14. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Кырыа, хаһын»

Соруга: айылҕа көстүүлэрин сэргиир, кэтээн көрөр дьобурдарын сайыннарыы.

Кэтээн көрүү барыыта: кырыа күһүннү тоноруу бириэмэтигэр муус кыырпахтара мастар хатырыктарыгар, сиргэ уонна да атын тэрриллэргэ кылбачыйан көстөллөр. Күн уотугар хас да өн буолан кустук өнгүн оонньотор.

Түмүк: кырыа, хаһын салгын температурата намыһабыттан үөскүүр.

Тыл саппааһа: кырыа, хаһын, кыырпахтар, кылбачыйан.

Уус-уран айымны: Хаһын түһэн сарсыарда, хатын чаран кырыарда, сэбирдэхтэр туруттан, сиргэ дайан түстүлэр.

15. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Маннайгы хаар».

Соруга: айылҕа көстүүлэрин салҕыы билиһиннэри, дьыл кэммин күһүн туһунан билиилэрин чинэтии.

Кэтээн көрүү барыыта: маннайгы хаар түһүүтүн кэтээн көрүү. Маннайгы хаар наһаа бытааннык, наҕыллык түһэр уонна түргэнник тохтуур. Хаар диэн тугуй? (тонмут уу) Чэйин, хаар кыырпахтарын тутан ылыабын. Туохха майгынныылларый? Тэн быһыылаах хаар кыырпахтара бааллар дуо?

Түмүк: хаар диэн уу тонмута буолар. Кинини аяхха уктулубат, кирдээх. Кини көрдөххө манан эрэри, салгынна көтөн иһэн кыра бытархай быылы, кири хомуйан түһэр. Хаар кыырпахтара араас быһыылаахтар, биир да тэн суох, наһаа кыраһабайдар.

Тыл саппааһа: хаар кыырпахтара, бытархай, кыраһабай.

Уус уран айымны: Кыната суох көтөр баар үһү. Туохтан да элбэх, туохтан да кэбирэх баар үһү.

1. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Кыһынны халлаан»

Соруга: айылҕаҕа истин сыһыаны иити, оҕо билэр баҕатын, айар дьоҕурун сайыннары. Халлаан кыһынны тымны салгынтан өссө үрдүктэн үрдүк буолан көстөр.

Кэтээн көрүү барыта: кыһынны күп-күөх үрдүк халлааны өйдөөн көрөргө оҕо болҕомтотун тарды. Хаар салгынна көтөн иһэн кыра бытархай быылы, кири хомуйан түһэр, оччоҕо салгын ырааһырап оччоҕо ыраас салгыны эҕирий да эҕирий буолуохха сөп.

Түмүк: халлаан хаар түспэт бириэмэтигэр күп-күөх буолар, онно манан куруһуба курдук былыттар аргый аҕай усталлар.

Тыл саппааһа: салгын, күп-күөх, бытархай, эҕирий, аргый.

Уус уран айымны: Үрдүктэн үрдүк баар үһү. Кура биллибэткурбуу ыаҕайа баар үһү. Күөх сон бүтүн аан дойдуну бүрүйбүт үһү.

2. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Күн»

Соруга: оҕо кэтээн көрөн өйдүүр, түмэр дьоҕурун сайыннары.

Кэтээн көрүү барыта: Халлааны өйдөөн көрүн, туох баарый? (күн, былыт) Күн хайдаҕый? Халлаан хайдаҕый? Биһиги хайдах танна сыдыабытый?

Түмүк: кыһын күн күүскэ көрбөт, наһаа үөһэ тахсыбат, кылгас бириэмэҕэ тахсан тыгар, онон салгыны кыайан сылыпат, ол иһин тымны.

Тыл саппааһа: күнчээн, мөлтөх, күүскэ көрбөт, тыкпат.

Уус-уран айымньы: Түгэбэ суох көмүс ыаҕас баар үһү. Кыһыл кыыс халлаан устун хаамар үһү. Сүһүбэ суох сүүрэр, атаҕа суох хаамар баар үһү.

3. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Тыал»

Соруга: тулалыыр эйгэбэ интэриэһи үөскэтии, оҕо билиитин ханатыы.

Кэтээн көрүү барыыта: тыаллаах күн халлаанна устар былыттары, мастар хачайдана туралларын кэтээн көрүү. Тыал хайа диэкиктэн үрэрий? Тыал күүстээхтик үрэр дуу, кыратык үрэр дуу?

Түмүк: тыал кыратык үрэр буоллаҕына, мастар лабаалара эрэ хамсыыр. Оттон күүстээх тыал үрэригэр мастар умнастара, лабаалара барыта хамсыыр, тыал хайысхата уларыа сылдьар.

Тыл саппааһа: тыаллаах, хачайданар, үрэр, хайысха.

Уус-уран айымньы: Күн анныгар күлүгэ да көстүбөккө күүһүргүүр баар үһү. Илиитэ-атаҕа да суох буоллар, ону-маны илдьэр баар үһү.

4. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Хаар кыырпахтара»

Соруга: тулалыыр эйгэбэ кэрэни кэрэхсии көрүү, хаар туругун билсигии.

Кэтээн көрүү барыыта: хаар түһэрин кэтээн көрүү. Туох сулусчааннара түһэллэрий? Эниги соннутугар, бэргэһэбитигэр. Өйдөөн көрүн, наһаа кэрэлэр, нарыннар, араас быһыылаахтар. Ытыспытыгар түһэрэбит, уу буолан ууллаллар (хаар кыырпахтара).

Түмүк: сылааска хаар уулар, бэйэ бэйэтигэр сыстаннас буолар, оччоҕо тугу баҕарар оноруохха сөп.

Тыл саппааһа: хаар, хаар кыырпахтар, сьп-сьмнаҕастар, кыраһыабайдар, тымнылар.

Уус-уран айымны: Кыстык хаар, кырыа хаар кылбанныыр, сир кырсын бүрүйэр-үллүйэр. Хаарчааным тэлээрий. Тиэргэммин күрдьүөбүм, тэлээрэ сүүрүөбүм.

5. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Хаар түһүүтэ»

Соруга: тулалыыр эйгэбэ интэриэһи үөскэтии, элбэби билэ-көрө сатыыр дьобурдарын сайыннарыы.

Кэтээн көрүү барыта:тулалыыр эйгэни кэрэхсии көрүү, хаар түһэн сир-дойду хайдах уларыбытын. Хаар түһэ турарын өйдөөн көрүү. Мап-манан, хоп-хойуу хаар тэлээрэ-тэлээрэ түһэрин, сир-дойдуну бүрүйэрин.

Түмүк: көмнөх хаар түһэн от-мас, сир-дойду халын хаарынан бүрүллэн иһийэн-чуумпуран хаалар, тиэргэннэ хаар күрдьүктэр баар буолаллар диэн өйдөтүү.

Тыл саппааһа: сир-дойду, мап-манан, хоп-хойуу, бүрүйэр, тэлээрэр.

Уус-уран айымны: Ньюолах түү сымнаҕас. Сьа хаарбыт үллүйдэ. Сымнаҕас суорҕанын Сир Ийэ сабынна. Саҥа хаар, саҥа хаар. Сыламныыр сырдыккын. Сыдьаайар курдуккун.

6. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Кыһынны пейзаж»

Соруга:Айылҕа кэрэтин кэрэхсии көрөргө интэриэһи тардыы.

Кэтээн көрүү барыта:Күннээх чабылхай күн оҕо болҕомтотун кыһынны пейзаһы өйдөөн көрдөрүү. Тула өттүбүт барыта мап-манан –дьиэлэр, мастар, сир үрдэ барыта, хаар күн уотуттан кылабачыйар, атахпыт анныгар хаачыргыыр, халлаан күп-күөх, мастар манан кырыанан бүрүллэн иһийэн тураллар.

Түмүк:Тымныы уонна күн – дьикти түгэн. Тымныы салгын ыраас, сибииһэй. Сир дойду манан хаарынан бүрүллэн иһийэн-чуумпуран сытар.

Тыл саппааһа: пейзаж, чабылхай, кылабачыйар, хаачыргыыр, иһийэн.

Уус уран айымныы: Сахама сириҥ кыһына, Сатыылаата утуган. Тулабыт эргиччи, тунаара манхайда.

7. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Кыстыыр чыычаахтар»

Соруга: кыстыыр чыычаахтары арааран билии, кинилэри кэтээн-көрүү, аһылык кутан аһатыы.

Кэтээн көрүү барыыта: чыычаахтарга аһыыр остуол онорторон онно аһылык кутан биэрий, кэтээн көрүү. Ханнык чыычаах кэлэн аһаата, хас чыычаах буолла. Чыычаахтары тэннээн көрүү. Кыһын тымныыга ас булан аһаабаттар, ол иһин дьоннор аһаталлар диэн өйдөтүү.

Түмүк: чыычаахтар наһаа куттастар. Тугу эмэ чугас бэлиэтии көрдүлэр, иһиттилэр да көтөн хаалаллар. Өйдөөн истин эрэ, кинилэр бэйэ-бэйэлэрин кытта чуп-чубугурастар, ол аата кинилэр үөрөллэр чугас доҕордоннубут, кинилэр биһигини көрөллөр-истэллэр диэн.

Тыл саппааһа: кыстыыр чыычаахтар, чуб-чубугурастар.

Уус-уран айымныы: Чыычаах остуолун онордубут. Аһылык кутан биэрэбит. Чыычаахтар онтон үөрөллэр. Тото-хана аһыыллар. Тымныыга олох тонмоттор.

8. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Муус»

Соруга: тыыммат айылҕаны кытта салҕыы билсиһии, муус свойстватын билии.

Кэтээн көрүү барыыта: ууну кырааскалаан иһиттэргэ кутан таһырдыа таһааран тоноруу. Ол уубут туох буоларын кэтээн көрүү. Тонгон туох буолла? Муус. Өнө суох. Дьэнкир. Уулар, ууга кубулуйар. Көөрөттүмтүө.

Түмүк: Уу тымныыга тонор уонна мууска кубулуйар. Муус күн уотугар күлүмүрдүүр. Муус халтархай, тымныы.

Тыл саппааһа: муус, дьэнкир, ууга кубулуйар, күлүмүрдүүр, халтархай. **Уус-уран айымныы:** Ууга

тимирбэт, уокка умайбат баар үһү. Ууга тимиртэххэ дагдайан тахса турар баар үһү. Ууга бырахтахха устан баран хаалар баар үһү.

9. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Түннүк кырыата»

Соруга: кыһынны кэрэ көстүүнү түннүк кырыатын өйдөөн көрүү.

Кэтээн көрүү барыыта: түннүкпүтүн түүн кэлэн түүлүнэн ким киэргэттэ, таһырдьаны көрүөхпүтүн күлүктэтэн кэбистэ. Ити Тымны кырдыаҕаспыт курусуба бэрдин баайбыт, онтукатын биһи дыиэбит түннүгэр ыйаан ааспыт. Үчүгэйиэн дыиннээх талаан, оһуор-дьарҕаа түһэрбит, уустук –ураннык ойуулаан онорор да буолар эбит. Ити иннэлээх оһуордар-бу уу өстүөкүлэҕэ тонгон хаалбыта буолар.

Түмүк: ити тымны түннүккэ оһуордаабыт, кырыардыбыт буоллаҕына таһырдыа өссө тымныйбыт диэн.

Тыл саппааһа: түүлүнэн, күлүктэтэн, курусуба бэрдин баайбыт, оһуордаабыт, кырыардыбыт.

Уус-уран айымны:

10. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Тибии»

Соруга: тыыммат айылҕа кыһынны көстүүнү, тибии диэн тугун билсиһии.

Кэтээн көрүү барыыта: Кыһынны тыаллаах тымны күн түннүгүнэн таһырдьаны кэтээн көрүү. Тыал үрэн сирилэтэн хаары ытыйан үөһэ көтүтэн таһаарарын ити тибии тибэр хаары биир сиртэн атын сиргэ илдьэн кутар.

Түмүк: тибии диэн күүстээх тыал, хаары тибэр, ытыйар.

Тыл саппааһа: үрэн сирилэтэр, ытыйар, тибии, тибэр.

Уус-уран айымны: иһиирэн сирилэтэр, тибэн тибийэр баар үһү. Туохха да тутгарбат Туман- таратыы баар үһү.

11. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Хаар»

Соруга: хаар свойствовтын билсиги.

Кэтээн көрүү барыта: Хаары илиигэ ылан тутан-хабан көрүү. Хаар хайдаҕый? Хаар сири-дойдуну, маһы-оту барытын бүрүйэн сытар. Ол иһин дьонно хаары суорҕанна, санҕыйаха тэнниллэр. Хаар тиэргэнгэ күрдүүлэн күрдүк буолан сытар. Хаар дыэбэ киирдэҕинэ хайдах буолар? Илдэ киирэн кэтээн көрүү.

Түмүк: Хаар төһө халынын кэмнээн көрүү. Хаар тымныы, сымнаҕас, ыһыллаҕас, чэпчэтитик тэпсиллэр, сылааска уулар.

Тыл саппааһа: Суорҕан, санҕыйах, күрдүк, сымнаҕас, ыһыллаҕас.

Уус-уран айымныы: Сир-дойду манан суорҕанынан бүрүллүбүт. Куобах сонноох хахыйахтар сизтигэн нагнаспыттар. Кыһын эрэ буоллар уойарын кубулуппат баар үһү.

СААС

1. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Сааскы бэлиэлэр»

Соруга: тыыммат айылҕаҕа сааскы бэлиэлэри кэтээн көрүү.

Кэтээн көрүү барыта: саас айылҕа уһуктуута. Күн чабылыччы тыгар, ититэр, халлаан сырдыыр. Дьиэ күн тыгар өттүгэр муус чопчулар үөскүүллэр. Хаар күн көрөр өттө өнө уларыяр, харангарар.

Түмүк: сааскы бастакы бэлиэлэри өйдөөн көрүү, туох уларыһы буоларын кэтээн көрүү.

Тыл саппааһа: айылҕа уһуктуута, күн чабылыччы тыгар, муус чопчулар.

Уус-уран айымньы: Ааһар тыаллыын аргыстаһан, от-мас быһын, ардын ааһан. Сылааһынан сайа тыһан. Саас иһэр. Саас иһэр.

2.Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Чыычаахтар»

Соруга: дьыл-кэм уларыһытыгар көтөрдөр олохторун кэтээн көрүү.

Кэтээн көрүү барыта: Чыычаахтары кэтээн көрүү. Барабыайдар күн тыгар өттүгэр сыламнаан олоролор, саналара хойдубут чып-чыбыгырастар. Өссө ханнык кыстыыр чыычаахтар баар этилэрий? Ааттаталаан.

Түмүк: саас кэлиитигэр чыычаахтар эмиэ үөрэллэр.

Тыл саппааһа: чыычаахтар, чып-чыбыгырастар

Уус-уран айымньы: Барабыай хатынтан ыстанан түстэ. Ааста тымны кыыдаан. Чик-чирик!

3. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Сааскы халлаан»

Соруга: сааскы күөх халлааны кэрэхсии-сэргии көрүү.

Кэтээн көрүү барыыта: Көрүн, эрэ сааскы халлааны. Хайдаҕый? Кыһынны халлааны кытта тэннээн көрүн. Туох уларыйбытый? Былыттар хайдахтарый? Туохха майгынныылларый?

Түмүк: саас күн чабылыччы тыгар, ититэр, халлаан сырдыыр, сааскы халлаан үрдүк уонна күөх.

Тыл саппааһа: сааскы халлаан, сырдык, үрдүк, күн чабылыччы тыгар.

Уус уран айымныы: Айыы кыһа аан дойдуну күөх солко былаатынан саба бүрүйэн турар үһү. Бардар бараммат, ыраахтан ыраах, үөһэттэн үөһэ баар үһү

4. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Муус чопчулара»

Соруга: саас туһунан оҕолор билиилэрин ханатыы, чопчулааһын.

Кэтээн көрүү барыыта: сааскы бэлиэлэри - барчалаан түһэн турар муус чопчуларын көрдөрүү. Күнүс күн чабылыччы көрдөбүнэ, ирэн таммалаан “чолк-чолк” тыаһыылар, түүнүн тонон муус чопчулар ыйанан тураллар. Муус чопчулар дьэп-дьэнкирдэр, үлтү түһэрдэххэ бытарыйан ыһылла түһэллэр.

Түмүк: Муус чопчулар күн күүскэ көрөр собуруу өттүгэр ордук ирэн таммалыылар.

Тыл саппааһа: муус чопчулар, чолк-чолк, таммалыылар, бытарыйаллар.

Уус-уран айымныы: Таммах, таммах таммалыыр “Чолк-чолк” таммалыыр.

Саас кэллэ, саас кэллэ дэһэллэр, таммахтар, таммахтар үөрэллэр.

5. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Харалдык»

Соруга: сааскы бастакы бэлиэлэри өйдөөн көрөр дьобуру сайыннарыы.

Кэтээн көрүү барыыта: таһырдыа тахсан ханна хаар ордук түргэнник ууларбытын, ханна хаар ууллубакка сытарын өйдөөн көрүү. Тоҕо итиннэ хаар ууллубутуй, итиннэ ууллубатаҕый?

Түмүк: күн күүскэ көрөр сиригэр хаар уулан хара сир (харалдык) тахсыбыт. Хаар ууллубута уу буолан чалбах тахсар.

Тыл саппааһа: харалдык, хара сир, ууларбыт, чалбах.

Уус-уран айымньы: Күммүт күүскэ тыган, манан хаарбыт уулунна, хара сирбит таҕыста, хаамыах онно сүүрүөх.

6. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Үрүйэчээннэр»

Соруга: сааскы бэлиэлэри кэтээн көрүүнү салҕыы сайыннарыы.

Кэтээн көрүү барыыта: Күн күүскэ көрөн хаар уулан чалбахтар тахсаллар, үрүйэчээннэр сүүрдэллэр. Хаар тоҕо уулунна Үрүйэчээннэр хантан тахсан сүүрдүлэр. Үрүйэчээннэр сүүрүгүрэн өрүстэргэ, күөллэргэ түһэллэр. Күөл муустара бытааннык, өрүс муустара түргэнник усталлар.

Түмүк: сааскы сылаастан ууллубут хаар үрүйэчээнн буолан сүүрдэллэр, өрүкэ, күөлгэ түһэллэр.

Тыл саппааһа: үрүйэчээннэр, сүүрүгүрэн, күөл, өрүс.

Уус-уран айымньы: Сааскы күн сылыйда. Сандаара чөлгийдэ. Манан хаарбыт уулунна, үрүйэ буолан сүүрүгүрдэ.

7. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Үөт»

Соруга: мастары, талахтары кэтээн көрүү, кинилэри көрүгүннэринэн араарыы. Айылҕаҕа харыстабыллаахтык сыһыаннаһыы.

Кэтээн көрүү барыыта: үөтү өйдөөн көрүү, үөккэ үрүн көмүстүнү ытарбалары көрөбүт. Ити үөт сибэккилэрэ тахсыбыттар. Үөт мастартан аан бастаан сибэккилэнэр.

Салгыы кэтээн көрүөхпүт. Ити сибэккилэр туохха кубулуйалларын көрүөхпүт.

Түмүк: Үөт сааскы бастакы бэлиэ, сибэккилэрэ тиллэллэр. Онтон атын мастар, талахтар үнүгэстэрэ үүнэн бары тиллэн, көбөрөн бараллар.

Тыл саппааһа: үөт, көмүстүнү ытарҕалар, кубулуйаллар, үнүгэстэр.

8. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Ньургуһун»

Соруга: билиилэрин салгыы ханатыы, тон буору тобулу үүнэн тахсар ньургуһуну кэтээн көрүү.

Кэтээн көрүү барыыта: Тон буору тобулу үүнэн тахсар ханнык сибэккиний? Ким ханна көрбүтэй? Хайдах сиргэ үүнэрий ? Ньургуһун хайдах өннөөбүй, хас эминньэхтээбүй? Ньургуһуну көрдөрүү. Хайдах курдук кыраһыабайын, кэрэтин кэрэхсии көрүү.

Түмүк: Сааскы бастакы кэрэ, нарын сибэкки -ньургуһун тиллэн сир дойду чэлгийэр.

Тыл саппааһа: үөт, көмүстүнү ытарҕалар, кубулуйаллар, үнүгэстэр.

Уус-уран айымны: тон буору тобулан, силиһин тардынан, ньургуһун сибэкки, саас аайы нуоҕайар.

9. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Үөн-көйүүр»

Соруга: үөн-көйүүр туһунан оҕолор билиилэрин ханатыы, айылҕаба истин сыһыаны иитии.

Кэтээн көрүү барыыта: Сааскы халлаан сылһыан, харалдык тахсан үөн-көйүүр эмиэ уһуктар, тиллэр. Күн сыламыттан чохчо сэбирдэх анныгар, мас хатырыгын иһигэр, чөнөчөк төрдүгэр кыстаабыт үөһнэр-көйүүрдэр тиллэн хамсаан кэлэллэр, көтөн-дайан бараллар.

Түмүк: Үөн-көйүүр бары туһалаабын бигэтик билэбит, айылҕа биир быстыспат көстүүтэ буолар. Кымырдаҕас-ойуур санитар, оргулун алдыаппаппыт,

тоногосчут, бажа кумаары, онгойуну сииллэр, онон кинилэри харыстыбыт. Лых айылжа киэргэлэ.

Тыл саппааһа: үөн-көйүүр, чохчо сэбирдэх,чөнгөчөк.

Уус-уран айымны: Үөн-көйүүр уһугунна, эмиэ күнгэ таласта. Күнү супту үлэлиллэр, утуйар ууларын умнаннар.

10. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Сааскы самыыр»

Соруга: айылжа көстүүлэрин сэргии- кэрэхсии көрөллөүн сайыннарыы бэйэ-бэйэлэрин кытта ыкса сибээстээхтэрин өйдөтүү.

Кэтээн көрүү барыта: Самыыр түһэр бириэмэтигэр туох уларыыы баарый? Хараҥа, тымныы, тыаллаах, дьиэ кырысалара, суол, мастар бары сытыйаллар. Күүстээх тыалга мастар уна-ханас күүскэ хамсыыллар, тонхолдуйаллар. Көтөрдөр бары саһан хаалаллар. Самыыр кэнниттэн тыал тохтуур, салгын ырааһыар, сип-сибиэһэй буолар.

Түмүк: самыыр түһэрэ тыынар тыыннаахха олус туһалаах. Сир дойду ууну инэринэр, күөх от үүнэр, сибэккилэр ситэллэр.

Тыл саппааһа: сытыйаллар, хамсыыллар, тонхолдуйаллар.

Уус-уран айымны: Сааскы күн сылыйда, Садаара чэлгийдэ. Саакы тыал сипсийдэ. Сайыны ынырда. Сибэкки тырымныа.Күөрэгэй дырылыа.Күөх саадпыт чэлгийиэ. Көрдөөх кэм эргийиэ.

САЙЫН

1. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Току-току ньээм-ньээм»

Соруга: сайынны бастакы сибэккини кэрэхсии-сэргии көрүү.

Кэтээн көрүү барыта: сибэккини өйдөөн көрүү. Туохха майгынныырый? Кырачаан күнгэ майгынныыр. Сибэккилэри күн сырдыгар уонна күлүккэ үүммүттэри умнастарын тэннээн көрүү. Сибэккилэр ордук сылаас уонна сииктээх сиргэ үүнэллэрин сөбүлүүллэр. Бу сибэккини дьон бары сөбүлүүр.

Уус-уран айымны: Сайынгыны таптаан, сайылыгы хайҕаан, араҕас төбөлөөх, алтан окко ыллаан. Току-току, ньээм-ньээм! Токуй-токуй, ньээм-ньээм!

Түмүк: току-току ньээм от, алтан төбө ып ыраас чаҕылхай күн хонууну сибэккинэн симиир, кини үүннэҕинэ сыһыы барыта араҕас буолар. Биир түүн устата өлгөмнүк үүнэн тахсар .

Сабаҕалааһын: алтан төбө сибэккиэмтээх үүнээйилэртэн биирдэстэрэ, онон ону туһаныахпыт, билиэхпит. Кини туох эмтээҕий?

Тыл саппааһа: току-току ньээм-ньээм, алтан төбө, сыһыы, өлгөм.

Норуот билгэтэ: сибэкки сарсыарда сыттаннаҕына соторунан ардах кэлэр.

2. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ: «Үрүмэччи»

Соруга: үөн-көйүүр арааһа үөскүүр диэн өйдөтүү. Лых этин-сиинин сүрүн тутулун араарыы, дьүһүнүн ойуулаан кэпсээһин. Лых кынаттаах буолан үөһэ-аллара көтөр-дайар диэн өйдөтүү.

Кэтээн көрүү барыыта: ханнык үөнү-көйүүрү көрдүгүт? Үөн-көйүүр бары тиллибиттэр. Лых икки сапсынар кынаттаах. Кынаттара наһаа кыраһыабайдар, бары атын-атын оноһуулаахтар. Лыхтар наһаа кэбирэхтэр, бэйэлэрин көмүскэнэллэригэр сорох лыахтар куһаҕан сыттаахтар уонна минньигэһэ суохтар эбит.

Уус- уран айымньы: Үрүмэчи, үрүмэчи, үчүгэйкээн үрүмэчи алтан окко олорон аралдьыйа түһээхтээ, кэрэ окко олорон киэргэнээхтээн ааһаахтаа.

Түмүк: Лых–хонуу киэргэлэ, сибэкки сүмэһинин хомуйан сиир, сибэккини кэрийэн тохтообокко көтөр.

Уус-уран айымньы:Хоһоон. Ырыа. Лых хамсанытынан музыка истэн үнкүүлүүр, ыллыыр, оонньуур, сыһыаран киэргэтэр, ойуулуур.

3. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Сахсырҕа»

Соруга: сахсырҕа этин-сиинин сүрүн тутулун араарыы, ойуулаан кэпсээһин.

Кэтээн көрүү барыыта: үөн-көйүүр бары тиллибиттэр. Дьиэбэ туох көтөн киирдэ. Сытыйбыкка эрэ сыстан, минньигэскэ эрэ бэрт, саахарга эрэ салан. Тугуй ол? Сахсырҕа. Сахсырҕа улахан харахтаах, төбөтө бүтүннүү харах. Ол иһин үчүгэйдик көрөр, таба туттарбат. Кини наһаа сымса - өстүөкүлэнэн, дьиэ үрдүнэн хайа баҕарар хаамар, сүүрэр. Кини атахтарын тилэбэ сымнаҕас, сыстаннас убаҕаһы таһаарар, ол иһин кини таннары да хаамар, сылдыар. Сахсырҕалар буортулаах үөн көйүүрдэр, кинилэр хантан-баҕарар кири-хоҕу таһаллар, онон суох гынан иһиэхтээхпит.

Уус-уран айымньы: Ырыалаах-тойуктаах Ырыа Ыкдаанай баар үһү. Тыһыынчанан харахтаах Тырыкынай сарыысса баар үһү. Аҕыс атахтаах , өһөс тыыннаах баар үһү.

Түмүк:сахсырҕа буортулаах үөн көйүүр, араас куһаҕан ыарыыны таһахтарын сөп. Сахсырҕа элбэх өстөөхтөрдөөх – ооҕуй оҕус, баҕа, күлгэри.

Уус-уран айымньы: «Сарыкынай сахсырҕа” остуоруйаны санатыһан кэпсэтиэххэ сөп.

4. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Хатын мас”

Соруга: хатын мас хайдаҕын, сайын ситэн-хотон силигилээн турарын көрдөрүү (силис, умнас, лабаа) быһаарыы.

Кэтээн көрүү барыыта:хатын – сэбирдэхтээх мас. Умнаһа манан эттээх, туоһунан бүрүллүбүт. Сэбирдэҕэ хайдах өгнөөбүй? Онтон күһүн хайдах өгнөнөрүй? Хатын сэбирдэҕэ эмтээх. Саас хомуйаллар. Хатын туоһуттан ыаҕыйа, тууйас онороллор.

Түмүк: хатын мас бу үүнээйи. Кини саамай кыраһыабай уонна туһалаах мас.

Тыл саппааһа: туос, умнас, ыаҕыйа, тууйас.

Уус-уран айымньы: Манан таҕастаах, манан эттээх, барыта туттуллар Майбары тойон баар үһү.Мааны маспын – хатынмын, сэбирдэҕим миэнэ эмтээх. Сылайбыкка күүс биэрэр, элэйбиккэ эрчим эбэр.

5. Кэтээн көрүү: тиэмэтэ «Хаптаҕас»

Соруга: хаптаҕас бу кыһыл отонноох үүнээйи диэн билиһиннэри.

Кэтээн көрүү барыыта: хаптаҕас – элбэх битэмииннээх үүнээйилэртэн биирдэстэрэ. Кини от ыйыгар силигилии ситэр. Отоно кыһыл өгнөөх хабархай аһыы амтаннаах буолар. Отонуттан тугу онороллоруй. Хаптаҕас ханна үүнэрий? ханнык битэмиининэн баайый?

Түмүк: хаптаҕас – элбэх битэмииннээх үүнээйи.

Тыл сапшааһа: хаптаҕас, хабархай, силигилии ситэр.

Уус-уран айымныы: Кыһыл өннөөх отонноох
Хабархай аһы амтаннаах,
Олус диэн наадалаах
Хаптаҕас диэн буолабын.

Ити курдук дьыл кэмнэринэн араас кэтээн көрүүлэри
ытан, оҕо билэр-көрөр дьобурун сайыннарабыт,
тылын-сапшааһын байытабыт, айылҕаҕа истин-сыаһыаны
иитэбит.

Туһаныллыбыт литература

1. Яковлева А.И. Айылҕа уонна киһи- Дьокуускай, 2008
2. Чолбодукова И.Л. “Сарыал” – Дьокуускай, 2013
3. Иванова Г.Н. “Дойдум эмтээх үүнээйилэрэ” - Дьокуускай Бичик , 2015
4. Яковлева А.И. “Аар айылҕа эштиир күүһэ” – Дьокуускай, 2008
5. Емельянов И.В. “Саха таабырыннара” – Дьокуускай, 1975

Иһинээҕитэ

Кириитэ.....	2
Күһүн.....	3
Кыһын.....	12
Саас.....	18
Сайын.....	23
Туһаныллыбыт литература.....	27